

ДІАЛЕКТНІ ТЕКСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИКИ ГОВІРКИ

М.С.Делюсто

(викладач, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

У статті пропонується досліджувати діалектну граматику на основі свідчень діалектних макротекстів, обґрунтовується доцільність такого прийому, висвітлюються особливості діалектного тексту як джерела лінгвальної інформації.

The article deals with the study of dialectal grammar on the basis of dialectal macro texts, gives reasons for the necessity to apply the suggested tool, highlights the peculiarities of the dialectal text as a source of linguistic information.

Для опису морфології діалектологи використовували і використовують програми-питальники, записи невеликих текстів говіркового мовлення, етнографічні праці, писемні свідчення – учнівські твори, заяви діалектоносіїв тощо. Така різноплановість джерел дає деякі переваги, хоча й має недоліки, основний з яких – невисока якість матеріалу. Тому одним із актуальних завдань сучасної діалектології є перегляд вибору типів джерел інформації.

Відзначимо, що лінгвістика дедалі більше переорієнтовується на текст як основний носій інформації про мову. Це стосується і діалекту як одного із стратів загальнонародної мови. З розвитком мовознавства сформувалися погляди на методи фіксації діалектного матеріалу. Л.Л. Касаткін (1), В.Є. Гольдін (2), П.Ю. Гриценко (3; 4; 5) запропонували засади дослідження говірок в опорі на діалектні тексти, які становлять різновиди мовного простору, що відбиває реальне співвідношення елементів говіркової структури у їх синтагматичних зв'язках.

Справді, на відміну від лексичного та фонетичного рівнів діалектної мови, дослідження граматичного рівня говірки найбільше вимагає текстового прочитання, безперечно, що «текст як об'єкт граматики відкриває широту огляду, надає цілісності і цілеспрямованості дослідницькому погляду» (6, 52). Текст має здатність впливати на мовні одиниці, що його утворюють, у складі тексту реалізуються нові додаткові елементи, які існують у системі мови у латентному стані, або зумовлені контекстом. Дослідити такі досі не пізнані явища граматики без опори на текст, передбачити, закласти їх у питальник, є нереальним. На підставі тексту уявнюється поділ граматичних одиниць щодо частотності їх використання у мовленні. Таким чином, для відтворення говірки як реальної комунікативної системи необхідним є залучення до аналізу значних за обсягами діалектних текстів – графічних аналогів фонозаписів монологічного або діалогічного мовлення діалектоносіїв.

Опис функціонування морфологічних одиниць граматичної системи української мови на базі діалектних текстів уможливило поглиблене висвітлення й літературної мови, вторинної стосовно діалектної; остання точніше відбиває її функціональне та структурне членування (4), виявляє тенденції в діалектних морфологічних системах, які можуть впливати на літературну мову, зумовлюючи її перетворення. Адже, як відзначає І.Р. Гальперін, покликаючись на Л.В. Щербу, саме неписемний і невпорядкований досвід колективу є справжньою основою граматичних і лексичних правил усякої живої мови (7).

С.П. Бевзенко справедливо зауважував, що українська діалектна мова характеризується двома різновидами морфологічних відмінностей – зумовленими особливостями фонетики місцевих діалектів і викликаними різними напрямками дії граматичної аналогії (індукції) (8), але розгляд граматичних явищ на підставі діалектних текстів дає можливість відзначити й відмінності діалектної мови на рівні морфології, що пов'язані з різним кількісним представленням граматичних форм частин мови у говорах. Крім того, дослідження граматичної системи говірки / говірок на підставі текстів актуалізує проблемні питання

морфології літературної мови, зокрема, кількості частин мови, статусу окремих із них (займенників, числівників, службових слів), класифікації лексико-граматичних розрядів прикметників, займенників, прислівників, парадигматики змінюваних частин мови тощо.

Хоча використання діалектних текстів в українській діалектології веде свій початок з кінця XIX ст. і пов'язане ще зі студіями І.Г. Верхратського (9; 10; 11), пізніше – з дослідженнями І.А. Панькевича (12), В.С. Ващенко (13), Г.Ф. Шила (14) та ін., все ж, відзначимо, що воно мало принагідний, нерегулярний характер, а самі тексти були радше мікротекстами. Поділяючи думки П.Ю. Гриценка (3; 4; 5), зауважимо, що дослідження діалектної граматики потребує насамперед упорядкування значного текстового масиву, тобто макротекстів.

Зазначимо, що «створення діалектного тексту – це миттєвісний, неповторюваний акт мовотворчості діалектоносія, у якому природно реалізовано у лінійній послідовності доступні й актуальні для цього мікросоціуму мовні засоби передачі повідомлення, змісту» (4, 12).

Діалектні тексти за своїм характером становлять оповіді на окрему задалегідь визначену тему, або є відповідями на прямі запитання чи запитання-орієнтири експлоратора. Вони відтворюють комунікативну ситуацію, у якій беруть участь оповідач-діалектоносіє і експлоратор. Зрозуміло, що якість мовного контакту залежить від того, чи є експлоратор носієм говірки, чи він чужий, незнайомий для оповідача. Це впливає на формування структури оповіді, кількість і характер парентез, які діалектоносіє вживає для актуалізації участі слухача у комунікативному акті.

Об'єктом спостережень у статті обрано діалектні тексти, записані від носіїв української говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. – межиріччя Дністра і Дунаю. Говірки цього ареалу, досліджені у 50-х–60-х р. XX ст. А.А. Москаленком, Т.П. Заворотною, А.М. Муқан, В.П. Дроздовським, у 80-х р. XX ст. – П.Ю. Гриценком, привертають увагу своїм переселенським характером та особливістю функціонування – у полілінгвальному середовищі, що зумовлює специфіку структури та ситуації їх побутування.

Для граматичного дослідження, на відміну від лексичного, діалектний текст може й не відповідати задалегідь визначеній темі, містити невірогідну інформацію (*А́деса при мо́йїй памі́ят'і́ була́ пйат' ха́т' і́у; Кийі́у заном'рува́у́с'а*), зумовлену індивідуальним життєвим досвідом; однак такі тексти не втрачають власне лінгвістичної цінності. Оскільки цікавить передусім не те, про що говорить оповідач, а те, які граматичні форми та синтаксичні конструкції він використовує для передачі змісту повідомлення.

У текстах може міститися багато засобів, зумовлених ситуаціями діалогу, налагодженням контакту, знайомством, спонтанністю та іншими комунікативними чинниками. Так, процес актуалізації уваги експлоратора досягається у текстах прямими звертаннями до нього (*а с'кудова ви?; а у́ тебе́ йе́ д'і́ти? / да?! / то́ ти зна́йеш шо́ во́но та́ке; з́начит' п'рошу́ йа́ п'лохо́ чуйу́*). Вплив на слухача посилюють і різні повтори, зокрема дублювання синтагм (*а́ звучи́т' йа́ ка́жу́ сч'ас́ Ки́рил // кра́с'і́ве і́мйа́ / це́ кра́с'і́ве і́мйа́; з́начит' йі́сл'і́ йа́ н'е́в'еста́ / е́ / жен'і́хова́ с'вад'ба́ / до́ мене́ вс'а́ йде́ с'вад'ба́ // до́ мене́ / о́це вс'а́ с'вад'ба́; а́ йа́ ка́жу не́хай! / при́йі́ждж'а́йут' і́ гос'т'у́йут' по́ки́ йа́ жи́ва́ / по́ки́ йа́ жи́ва; по́койник у́же́ дл'а́ се́бе́ при́обри́у́ / та́ при́обри́у́*), рідше – дублювання частин слів (*чо́ ви не́ йі́с'те́те?; вона́ обна́гл'ейе́*).

Щоб бути краще зрозумілим слухачеві, наратор може подавати додаткові коментарі до описуваних подій (*у́ кого́ по́й'а́ви́у́с'а́ п'ерви́й / в'д'ад'ка́ Пётра́ / о́це шо́ т'от'а́ в'чад'і́ла́ // н'е́ / н'е́ // не́ в'нашо́го́ д'ад'ка́ // ну́ в'нашо́го́ д'ад'ка́ й'не́було́ // д'ад'ка́ та́кий / та́к же́ йа́к і́ йа́ / то́же́ оста́в'а́ // у́ н'і́мц'і́у́ ро́биу́ б'едни́й / катир'жани́у́ // а́ це́ / у́ ц'ого́ Па́пки; а́ при́йі́хау́ бра́т дво́йур'і́дн'і́й наш / о́це́ ж в'ін там і́ жи́у́ де́ Авра́м*).

У випадках, коли мовець оцінює лексему як потенційно незрозумілу для слухача, він також подає коментарі задля того, щоб забезпечити порозуміння (*хот'́ було́ ра́н'ше́ т'і́ ж / своло́ка ви́с'і́ли по́ / се́ред' / хати́ // сч'ас́ бол'ши́нст'во́ з'верху́ при́йазу́йут' / сви́ж'і́ / а́ то́ та́к'і́ дл'і́н'і́ своло́ка*). Часте автокоментування оповідачами свого мовлення «свідчить про наявність своєрідного «діалогу» між наратором-діалектоносієм і експлоратором, діалогу,

який саме завдяки такому коментуванню уявнюється, експлікується» (5, VIII). Респондент може також говорити про особливості свого мовлення чи говірки в цілому (*сам наш буў / а чо то в ін штокаў*). Актуалізація уваги слухача-експлоратора відбувається і за допомогою вживання стійких зворотів, паремій (*рушини ки виши вали / до рожки виши вали // ч і н л али ше // ой / одна осталас а ше не дор валас а; так і жи вемо йак го рох при до роз і / хто йде / той ску бе; а те пер обр атно вже вол ному вол а; п тиц а гн ізда не вийе; роб иў йак в іл / т іл ки не р а б иў*) й біблійних звертань (*Господ і / про сти мо їу ду шу г р е ш ну; сла ва Богу; сла ва то б і Господи*).

Записані тексти, як правило, містять вказівку на присутність експлоратора, що у текстах знаходить вияв (окрім коментування та пояснення) у звертаннях типу: *оце йа вам рос казала од ус ойі ду ш і; та й оце та ко дочко // йа вже й так на гово рила то б і ба га то; йа вже за була доц а // все шо можу та й с ка жу / шо не можу хтос до бавит ше*.

Досліджуючи граматику записаних діалектних текстів, потрібно зважати на специфічні конструкції, пов'язані зі спонтанним мовленням, на авторські новотвори, яким не завжди можна дати пояснення. Особливості діалектних текстів виявляються на усіх мовних рівнях. Так, у говірці с. Шевченкове на фонетичному рівні спостережено афезу: *аж отуди / де ото найеш* [знаєш] *та йак ото бабин Лубин д'ад'ко*; синкопу: *не було ц'іх оце по п'ац'от м'іліа / м'ілі'дер'іў* [мільярдерів]; апокопу: *дали похвал'ну г'раму* [грамоту]; *на комбайні* [комбайні] *робила*. Зафіксовано нерегулярні зміни структури слова: *у молдин ц'і* [у молодості] *йа йїздила / на ц'іліні'і була; у воїен'е времїа / ос'ін' / та спускалис'а партут'исти* [парашутисти]; *у його наче лице ото каптус* [кактус] *отой; і уколи і табл'ет'і* [таблетки] *і блакади і шо хоче'ш; а ц'а розора* [ресора] *роз'йшлас'а; друц'ул'ос* [бруцельоз] *ко'ст'і*, – причиною появи таких видозмін формальної структури слова є сприймання й засвоєння діалектоносіями одиниць мови на слух; імовірно, певну роль відіграє і притаманна мовленню економія мовленневих зусиль. У текстах функціонують і семантичні регіоналізми: *найшоўс'а син* – 'народився'; *покласти за убори'ци'у* – 'призначити' та ін. Окремі видозміни слова зумовлені граматичними особливостями: *страхувати* – у значенні 'страхати' (активізація дієслівного суфікса -ува-).

Для діалектного мовлення притаманне вільне використання обниженої, негативно забарвленої оцінної лексики; норми, які стримують використання жаргонізмів та обценізмів у літературній мові не завжди збігаються з нормами у діалектному мовленні, пор.: *а ти каже буйвол / у шо дивїс'а Іван Гаврилович?; а во'на скотина / одвела його; п'ідожди / ше оживут' гн'іди; ну бл'ін / той м'іс'ац' йакий буў?; йо'му ж н'їяка бл'ад' ремонту не робила!; а там була одна бл'ад'ушка*.

Внаслідок історичних та політичних змін мовлення носіїв досліджуваної говірки зазнавало впливу румунської (до 1940 та в 1941–1944 рр.) й російської мов (особливо після 1944 р.); а тому в аналізованих текстах зустрічаються румунізми, звичайно коментовані носіями говірки (*во'на каже пугуросулуй / дурний каже ти // де ч'ерн'і капа мар'і мент'і нуй; от ми кажем бу'жора / а по книжному йак же?*), запозичення з російської мови (*д'ет'і / што пос'ейет'е то і пожн'от'е; йа с'трудо'м до работала; його вигнали с'т'р'еском*). Наслідком лексичної інтерференції є й болгаризми (*вада, че'пит'*, *гр'адина*). Запозичені елементи лексичного і фразеологічного рівнів не мають братися до уваги при визначенні граматичних закономірностей, окресленні морфологічних явищ.

Спонтанна комунікативна ситуація спричиняє появу надлишкових компонентів граматичної структури, зокрема приїменників (*а тод'і п'ішла работат' на ф'ерму / на / осем'енатором; а шо це до в тебе вс'і бугайї здо роўкайуц'а*), часток (*вже два годи йа вже не пе'чу*), сполучників (*ну і так / і ми і познайомилис'*) і, навпаки, відсутність окремих компонентів у структурі речень ([?] *к'іно ходили; [?] дв'інац'ат' год ост'аўс'а без бат'ка; [?] дв'інац'ат' год ост'аўс'а без бат'ка; а пот'ом [?] два годи вийїхала в Румин'їу в Костанц'їу та там работала; заправиў йа повнос'т'у [?] бак б'ен'з'ін*).

Характерними рисами автентичного (нередагованого дослідником) тексту на синтаксичному рівні є зміна синтаксичних зв'язків, яка відбувається в момент мовлення,

внаслідок чого спостерігаємо логічно й синтаксично невмотивовану будову синтагм, речень (за^{то} во^{но} полу^{чай}уц^{'а} / шо не т^{реба}; ба^{бу} п^{'ітки}да^йу^т у р^{'адн}'і бо^{ну} за о^{'нуку} / те шо в^{ней} о^{'нука}; іди ти в том к^{'рай}у клуб^{'і} / йа в^{'ц}'ім о^{'с}'о; а йа вто^{ром} клас^{'і} все ход^{'у}; д^{'ід} бу^ь Бер^{'л}'ін). Тексти аналізованої говірки засвідчують приклади специфічного порядку слів, що також зумовлено спонтанністю комунікації (кру^{'гом} бо^{'лото} клуб^{'а}; вс^{'і} йі^{'д}у^т шу^{'кай}у^т му^{'ку} змо^{'лот}' дес[']).

Зміни синтаксичного зв'язку у текстах говірки зумовлені і еліптизацією, яка є типовою для діалектного мовлення і може охоплювати різні компоненти речення (а в його м^{'іш}'ками [?] кан^{'х}вети / м^{'іш}'ками кан^{'х}вети / го^{'р}'іхи / п^{'рани}ки / фис^{'та}шки; ну в^{'ін} мис^{'очк}ойу [?] / в^{'с}'акого мис^{'очк}ойу по мис^{'очк}'і [?]). Поширена в текстах також заміна еліпсованого компонента займенником (М^{'іша} / викл^{'учи} цей [?] / шоб там не / на ц^{'у} [?] / не[']було); таке вживання займенників суттєво впливає на їхню активність у структурі граматики діалектного мовлення.

П.Ю. Гриценко відзначає, що спорадично зафіксовані незвичні синтаксичні зв'язки можуть «сигналізувати про ще не пізнані явища чи процеси у говірках», а тому «заслужують на спеціальний розгляд, оскільки за такими формами можуть стояти неоднакові процеси – іншомовні впливи, збереження архаїки, усталення міжслівних зв'язків у мовленнєвому потоці та ін.» (5, IX).

Серед такого типу граматичних, але спорадично зафіксованих явищ у текстах говірки с. Шевченкове спостережено: заміну форм називного відмінка кличним (і о^{'це} було ма^{'мо} ка^{'ж}у^т); заміну форм знахідного відмінка множини формами місцевого (с^{'вад}'бу ро^{'били} у йі^{'йі} бат^{'ках}), заміну орудного відмінка однини формами знахідного з прийменником за (у чо^{'тирна}ц^{'ат}' год йа п^{'іш}'ла за те^{'л}'атни^{'ц}'у); функціонування форми орудного відмінка у позиції місцевого (мо^{'лодос}'т^{'у} хва^{'м}'іл'йу?); відхилення від граматичного розрізнення істот / неістот у іменників чоловічого роду однини (з^{'начит}' йес^{'і} йа бе^{'ру} ну за / ну за п^{'ерву} дру^{'ж}'ку і за п^{'ервий} бо^{'й}арин) тощо.

Таким чином, тексти спонтанного діалектного мовлення забезпечують дослідника надійною лінгвальною інформацією, на підставі якої можливе системне вивчення граматики говірки, аналіз специфіки функціонування елементів граматичної структури.

1. Булатова Л.Н., Касаткин Л.Л., Строганова Т.Ю. О русских народных говорах. – М., 1975.
2. Гольдин В.Е. Диалектные тексты и проблема источников русской диалектологии // Русские диалекты. Лингвогеографический аспект. – М., 1987.
3. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. – К., 1996.
4. Гриценко П.Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О. А. Колесникова. – Ізмаїл, 2000.
5. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Українські говори Румунії. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003.
6. Золотова Г.А. Грамматика в контексте филологии // Научные доклады филологического факультета МГУ. – М., 2000. – Вып. 4.
7. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
8. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні // Українська діалектна морфологія. – К., 1969.
9. Верхратський І. Говір батюків // Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1912. – Т.15.
10. Верхратський І. Про говір галицьких лемків // Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1902. – Т.5.
11. Верхратський І. Про говір долівський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1900. – Т. 35/36, кн. 3/4.
12. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Звучня і Морфологія. – Praha, 1938. – Ч. I.
13. Ващенко В.С. Полтавські говори. – Харків, 1957.
14. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. – Львів, 1957.